

СТАНОВИЩЕ

върху дисертационния труд на Владимир Станимиров Стайков

на тема

„Етно-културни връзки по Долен и Среден Дунав през ранното средновековие,

VII –IX в. (по данни на некрополите)“

за присъждане на образователна и научна степен „Доктор“

от проф. д.и.н. Людмила Дончева-Петкова

Аз съм дълбоко удовлетворена, че бях ръководител на дисертационния труд на Владимир Стайков, защото този млад колега е рядък пример за прецизност, дисциплинираност, отговорност, толерантност. През 2015 г. В. Стайков защити магистърска теза в Катедрата по археология на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. В края на същата година спечели докторантски конкурс. А днес, в определения срок (с полагаемото шестмесечно удължение), присъстваме на защита на неговия дисертационен труд. Темата на дисертацията го поставя пред много изпитания и огромен труд, защото е посветена на разнообразен, разпръснат, различно интерпретиран материал, защото е сложна и многопластова. Тя изисква познания на археологическите паметници, простиращи се на огромна територия от 400,000 кв. км, свързана е с голям брой некрополи (обработени са данните за 211 с 36,664 гроба), изследвани или регистрирани в шест държави. Изисква познания не само върху характера, но и върху тълкуването на паметниците, взимане отношение към спорни въпроси – съгласяване или оборване на различни тези, предлагане на собствено мнение, а публикациите, особено на унгарските колеги, са неизброимо много. Затова още в началото на моето становище ще кажа, че В. Стайков успя, успя да се справи, защото е организиран и отговорен, защото познава в детайли материала. Помогна му и специализация в Германия, където изрови от най-старите до най-новите публикации, посветени на интересувашите го паметници. Помогна му и много доброто владение на немски и английски език, на това, че се справя с френски, румънски, словашки, руски.

Мисля, че темата на дисертацията бе добре подбрана и необходима, тъй като досега липсва изследване, посветено на комплексен анализ на ранносредновековните некрополи по Долен и по Среден Дунав. Дисертантът си постави за цел да разгледа особените „северозападнобългарски некрополи“ в по-широк контекст, да ги съпостави

с погребалните практики от посочения ареал, да „потърси мястото им на културната и верската карта на региона”. Целта определя хронологическия и териториалния обхват на изследването. Тъй като хронологическият обхват е свързан с датирането на „северозападнобългарски“ некрополи, акцентът е насочен върху времето от втората половина на VIII до началните десетилетия на IX в., но както се вижда от темата и от разработения текст, обхванат е целият период от VII–IX в. Териториалният обхват е ограничен от делтата на Дунав и Черно море на изток до Среден Дунав и т. нар. Девинска порта на запад и включва в себе си водосборните басейни на Долен и Среден Дунав.

При анализа на некрополите както в текстовата част, така и в каталога е спазвана една и съща последователност: обред, вид на гробното съоръжение, положение на тялото и крайниците. Последователно е разгледан и инвентарът в гробовете: керамика, оръжия, сечива, накити, метални части от облеклото и т. н., някои от които са важни при определяне датата на гробове и некрополи. Особено място сред първичните данни заема информацията за ориентацията на гробовете.

Некрополите са обособени в три големи групи съобразно погребалния обред – с кремации, биритуални и с инхумации. Според географските особености са обособени райони и микрорайони.

В I глава В. Стайков представя пълен и много полезен преглед на откритите некрополи у нас, на посветените на тях публикации, на възгледите на проучвателите. Обстойно коментира постановките на повечето от румънските археолози. Аз не съм срещала (след И. Божилов) такъв отпор на румънските тези, нещо, което трябваше отдавна да направим ние, археолозите от моето поколение. Проследява развитието на мненията за хунските, маджарските и аварските некрополи от унгарските учени и техните многобройни публикации, на словашките, определящи некрополите като славяно-аварски. Не отминава и въпросите за ранносредновековното минало на Трансилвания, както и „археологията на аварския период“ в Олтения, Сърбия, Банат.

Същинската част на дисертацията започва с интересуващите го некрополи „Долни Луковит–Галиче”, където според Ж. Въжарова на едно и също място са разкрити гробове с кремации и с инхумации, извършени „по християнски начин”. Коментирано е мнението, предложените от Ж. Въжарова дати, становището на У. Фидлер и с пълно основание е допуснато наличие не на един, а на два некропола при Долни Луковит 1 и Галиче. С групата са свързани некрополите при Мизия, Михайлово, Девене, Софрониево и намиращите се на 200 км източно – при Преслав № 1 и 2, както и

Обършия Ноуа в Олтения. Всички те са описани, за всички е предложено мнението на проучвателите, но и становището на докторанта, което често се различава от това на откривателя. В резултат на детайлен анализ е направен изводът, че северозападните некрополи (с изключение на Михайлово) се появяват още преди покръстването, а някои престават да съществуват и преди него. Затова поставя въпроса какви са погребаните – ако са погребвани през езическия период, дали могат да се приемат за езичници и, ако са езичници, защо са различни от тези в Североизточна България? Търсейки отговор на този въпрос, посочва, че е необходимо да се пребродят „всички пътища”, „независимо дали водят към България, към „Авария“ или някъде другаде”, а за да се изяснят некрополите от групата „Долни Луковит – Галиче“, трябва да се сравнят с тези от първите столетия на ранното средновековие не само по Долен, но и по Среден Дунав. На тези, с различен обред некрополи, са посветени следващите три глави.

В хода на работата по дисертацията ние споделяхме мнения и обсъждахме проблематични въпроси. По някои от тях вижданията ни се разминават, но дисертантът с доводи отстоява собствените си позиции и е с право да ги защитава. За това няма да разглеждам подробно следващите три глави. Ще кажа само, че с голям интерес четях написаното, че се запознах в детайли с прилаганите погребални практики, особено от някои райони и некрополи в Аварския хаганат, които ми бяха по-малко или съвсем известни.

Малката група – от *21 некропола с кремации* по Долен и Среден Дунав е прецизно разгледана, като са отбелязани общите черти и различията между някои от долнодунавските некрополи, между тях и тези от Трансилванското плато и от равнинните части на Карпатския басейн по Среден Дунав. Установено е, че в целия ареал доминират урновите пред безурновите кремации, мъртвите са изгаряни със своите накити и лични вещи, но на Долен Дунав се срещат и гробове – камери, и макар и твърде рядко – жертвена храна и съдове-гробен дар.

Биритуалните некрополи са много повече – над 50 и са установени по цялата изследвана територия, но с различна концентрация. Проследено е разпространението им от двете страни на Долен Дунав (най-значително в източните части), следват „северозападнобългарските” и Обършия Ноуа, тези в Трансилвания, по Среден Дунав – в западната и северната периферия на Карпатския басейн, докато в сърцето на Карпатския басейн напълно липсват.

Интересни са наблюденията на В. Стайков около долнодунавските Черна, Канлия, Налбант, Силян, Тикилец, за които се съмнява, че са биритуални. Въпросът

за биритуализма е поставен и за трансилванските некрополи, при повечето от които инхумациите са много малко, а при други кремациите са незначителен брой. Подобни примери са посочени и в Карпатския басейн – изказани са мнения, че кремациите и инхумациите при някои от „словашките“ са дори разновременни.

Така стига до извода, че „биритуализмът е характерен основно за земите по Долен Дунав”. Като разглежда и съпоставя отделните некрополи, обаче установява, че липсват ясни „правила” и че биритуализмът е единствената обща черта за некрополи по Долен Дунав, защото при „останалите компоненти на погребалния обред се наблюдава огромно разнообразие, което не позволява обособяването на определени групи нито по териториален, нито по хронологически признак” (посочва някои общи елементи при кремациите).

Действително всеки некропол има свои особености и дори в близки, като Балчик и Топола, Хитово 2 и 3, Девня 1 и 3 се откриват различия, но според мен общите, обединяващите елементи (освен посочените при кремациите) са много повече: биритуализъм, ориентация, гробни съоръжения, положение на погребаните най-често с опънати ръце, деформирани черепи, поставяне на животни като храна, на съдове с храна и течности, лични вещи, хвърляне на въглени, вар, чупене на съдове – т. нар. тризни. Тези елементи не само сближават отделните биритуални некрополи, но свидетелстват за практикуването на една религия.

Много точно е даден отговор на опитите да се разгадае разликата между паметниците по левия и десния бряг на Дунав именно въз основа на доминиращата ориентация. Оборени са предположенията за различни племенни общности в състава на прабългарския масив, както и, че западната ориентация при някои биритуални некрополи по левия дунавски бряг е плод на аварско влияние или дори резултат от „аварско обитание“.

Тази глава завършва с категоричното твърдение, че биритуализмът западно от Янтра има твърде малко общо с този източно от течението на реката.

При разработването на *пета глава*, в която са разгледани некрополите с инхумация по Долен и Среден Дунав, дисертантът е отделил доста време и внимание, за да си изясни и обособи в седем района характерът на некрополите, да проследи ориентации, различни гробни съоръжения, положение на погребаните, инвентар, гробове на коне и конници, да направи сравнения между тях. Този преглед е много полезен за всеки който се интересува от разглежданата проблематика.

След анализа на гробовете от трите групи, *шеста глава* „Погребални обичаи по Долен и Среден Дунав” е най-важна и обобщителна. В тази част В. Стайков поставя въпроси, търси и предлага отговори на редица проблеми, свързани с ранносредновековните некрополи.

Последователно са обобщени и съпоставени позициите на погребаните, съпоставени са и другите елементи на обряда – гробни съоръжения, гробове с камъни, с ниши, катакомби, коне и конници, жертвени животни, сравнен е инвентарът – железни ножчета, керамични съдове (като че ли повече на Долен Дунав при по-ранните некрополи), оръжие, оръдия на труда, дървени ведра, метални и стъклени съдове.

С основание поставя въпроса дали е възможно некрополите с инхумация в Северозападна България да бъдат свързани с „аварския културен кръг”. Неговият отговор е, че няма достатъчно основания за това, че липсва общ „аварски” модел в погребалната практика в Карпатския басейн, където се очертават няколко зони, всяка със свои специфични особености. Отбелязва, че особено интересни са старите римски територии и ако „северозападнобългарските некрополи“ показват някаква близост с погребалните практики в Карпатския басейн, то тя се отнася именно до тези земи. След сравнение и анализ стига до извода, че различията са по отношение на материалната култура – в некрополите между Искър и Тимок „липсват типичните произведения на т. нар. късноаварски металургичен хоризонт, а характерните за тях амфоровидни стомни са непознати в среднодунавски контекст”.

Потърсен е отговор и на друг въпрос – какви са хората, оставили некрополите от двете страни на Долен Дунав, най-вече западно от р. Янтра/Ведя. Тъй като за В. Стайков част от гробовете са от времето преди средата на IX в., необходимо е да се изясни дали тяхната „християнска“ интерпретация може да бъде отхвърлена. С основание отбелязва, че съществен елемент са керамичните съдове в гробовете, поставянето на които е в разрез с християнския канон. Според него липсата на съдове не трябва да се абсолютизира – посочва примери от Абланица и Туховище, стига до Югоизточна Франция и Скандинавия. Такива примери могат да се дадат с гробове от Гърция, но съдчетата там са малки, като се предполага, че в тях е поставяна светена вода. Разбира се не трябва да се пренебрегват и други изключения от християнския канон. Затова е разгледана работата на Дж. Халдън с примери на „нехристиянски“ практики в живота на християнизираното население на Византия през VII–IX в. Примери с нехристиянски практики са разглеждани и у нас от ново време – от Хр. Вакарелски, от Ж. Въжарова, наблюдават се и в наши дни.

Аз съжалявам много, че през последните години, когато В. Стайков беше мой докторант, не ми отпуснаха средства, за да довърша проучването на некропола при Топола. Тогава той щеше да участва в разкопките и да се убеди колко силно езически са езическите гробове и как стриктно е спазван християнският канон още в първото десетилетие след покръстването – в двадесетте гроба със западна ориентация няма дарове, няма животни, няма съдове, няма накити. Така е в Девня 3, в Караманите, Хитово 2. По-късно този строго спазван първоначално принцип е постепенно нарушен с поставяне най-вече на накити.

Като допуска, че „отклоненията“ от каноничните християнски практики, няма как да не намерят място и в погребалната обредност”, В. Стайков изказва интересното и най-важното свое мнение – не изключва северозападните български некрополи да са материални останки от християнски общности, обитавали тези земи в „тъмните векове” след края на късната античност. Споменава Боносиевата ерес, съхранена късна античност търси в данните на топонимията. Според него близостта в погребалните практики в днешна Северозападна България и южните части на Карпатския басейн подсказва „по-компактно съхранение на местно късноантично население както в земите по Среден, така и по Долен Дунав”. „Късноантична следа“ открива и при най-характерния за повечето некрополи от региона гробен дар – амфоровидната стомна.

Трябва обаче да се има предвид, че амфоровидните стомни са късни съдове, затова се откриват в късни некрополи – в Николово, Султана на изток и в северозападните. Те са твърде различни по направа – на ръчно колело, по форма и украса от ранновизантийските, а освен това в изработването на едните и другите разликата е повече от два века. Такива съдове не са ми известни от Византия през VIII–IX в. А на въпроса защо в северозападните некрополи липсват кани, паници и чаши отговорът е ясен – защото тези съдове са по-ранни и защото в края на VIII–началото на IX в. направата им замира и тогава са изместени от амфоровидните стомни. Впечатляват двете глазирани стомни от Галиче, поставени вероятно в гробове на езичници (при краката на жени с опънати ръце). Интересното е, че тези съдове (не по-ранни от края на IX, но предимно от X в.) се явяват в този западен некропол, защото в нито един от биритуалните от Североизточна България не е намерен глазиран съд (изключение е по-ранната византийска каничка от Топола).

Друг проблем, който не е отминат от В. Стайков, е за съществуващият хиатус между VII и IX в., за липсата на паметници от този период. Допуска, че липсата се дължи на традиционно разбиране, че животът тук прекъсва най-късно в началото на VII

в. Установява, че редица находки от Северозападна България имат паралели в среднодунавски некрополи, които започват да функционират още в VII в., че районът е слабо изследван и че в Карпатския басейн започна да се отделя все повече внимание за изясняване на съдбата на романизираното население в „предаварското столетие” и на паметници от „аварската“ епоха, подсказващи тесни връзки с балканските територии.

Не е отминат и отговорът на въпроса за общностите, оставили некрополите в Северозападна България във втората половина на VIII–IX в., за тяхното име. За В. Стайков „предатирането на тези комплекси във втората половина на VIII и началото на IX в. няма как да не насочи погледа към проблема за гудуските, тимочаните и абодритите...”. Набляга на динамичността на етногенетичните процеси и насочва вниманието към важното сведение от „Чудесата на Св. Димитър Солунски“, разказващо историята на т. нар. „сирмисиани”.

Установява, че след прекъсване от няколко века на Балканите се появяват некрополи с кремации, които, съпроводени с данните от писмените извори, се свързват със славяните. Съвсем правилно посочва, че „броят на познатите некрополи с единствен обред кремация е изключително малък на фона на общия брой ранносредновековни некрополи по Среден и по Долен Дунав” и, че не съпада с тезата за „славянското море“, заляло Югоизточна Европа след края на античността. Насочва и към северните покрайнини на Карпатския басейн, където трябва да има „най-много славяни“, но броят на кремациите и там е нищожен. Този факт е обяснен с предположението, че поне част от славяните са заменили кремациите с инхумации под въздействието на заварените общности, „в това число (може би) и като резултат от бързото приемане на християнството”.

Оригинално е едно друго мнение на В. Стайков. Като отбелязва, „че идентифицирането на вкоренено в местна, (късно)римска традиция население далеч не означава, че трябва да се изключва присъствието на новодошло”, допуска в некрополите на Северозападна България наличие на ново, „славянско население, което към момента на своето заселване е езическо и се погребва чрез кремация в урни, а по-късно – християнизирани се – възприема обичая на инхумацията”. Сполучливи са паралелите със „старохърватските” и „младохърватските некрополи”, с „малобройните кремации и инвентарни инхумации с глава на запад преди официалното покръстване в Сърбия.

И накрая повдига въпроса за възможна по-ранна начална дата на редица „класически“ християнски некрополи, които традиционно се датират след 864 г.

Направено е сравнение с Великоморавия, където през последните две десетилетия ситуацията се променя, датите се коригират както и че по-рано са датирани някои накити, откривани в „северозападнобългарските“ некрополи. Коректно обаче посочва, че тъй като тези накити се намират и в некрополи след покръстването, „по отношение на проблема за „предхристиянските“ християнски средновековни общности на Долен Дунав последната дума все още не е казана”.

Заключителната част е интересна и нестандартна. Вниманието е спряно върху по-общии проблеми, които произтичат от изследването на погребалните практики, но и надхвърлят неговите рамки – върху материалната култура и нейната етническа принадлежност и на връзките на териториите на Долен и Среден Дунав с Византия.

Много точни са разсъжденията за продължаващия контрол от страна на Византия в Централните и Западните Балкани, за това, че империята упражнява „власт чрез убеждение“ над еманципираните елити на различните общности в балканския регион.

Примерите при нас са много. Ще подчертая обаче, че при обикновеното население това не е така. Всички некрополи в Североизточна България и в Добруджа разкриват трайно съхранени, почти двувековни езически вярвания и принципи, трайно прилагане на свои традиционни методи при направата и формата на битовата керамика, и то въпреки близостта на християнска Византия. Те свидетелстват за устойчивост на погребалната практика, прекъсната едва в годините след покръстването. Забележителни промени настъпват във времето на византийското владичество.

Дисертационният труд на Владимир Стайков е сполучливо изследване, което заслужава адмирации не само заради положения огромен труд и за систематизирането на разнообразния, разхвърлян на огромна територия материал, но за постигнатите резултати. От текста личи голямото умение на дисертанта да анализира, да обобщава, да предлага свои виждания по редица проблеми. Темата изисква познания, упоритост, отговорност и мога само да приветствам моя докторант, че се захвана с нея. Не виждам кой от колегите, занимаващи се с ранносредновековните паметници, би я разработил. Ще подчертая още веднъж, че за мен беше удоволствие да съм негов научен ръководител. А мненията, които изказах по някои въпроси, съвсем не са критика, а са предложения, наблюдения, резултати от опита през годините, върху тях може да се помисли, а при нови открития и те могат да бъдат коригирани.

Трудът е сполучливо изследване и с направените диаграми табла, карти, които също изискват огромен труд и които потвърждават изводите, и с използваната

литература, представена в 23 страници с над 350 заглавия. А какво да кажа за каталога, в който по азбучен ред са характеризирани 211 некропола с най-необходимите данни за тях, с посочените публикации. Дисертационният труд е постижение не само за дисертанта, но и за Катедрата по археология. Той трябва да бъде публикуван, защото ще е незаменим справочник за всеки, който се допре до различни проблеми и паметници по Среден и Долен Дунав през ранното средновековие.

Затога, като му пожелавам и в бъдеще да работи и търси нови доказателства за живота, промените, погребалните практики през VII–IX в., а защо не и по други важни проблеми, свързани с началото на Българската държава, с убеденост препоръчам членовете на научното жури да гласуват на Владимир Станимиров Стайков да бъде присъдена образователната и научна степен „Доктор”.

01.05.2020 г.

проф. д.и.н. Л. Дончева-Петкова